

KÖNYVISMERET HÁZIDOLGOZAT

Az ékírástos emlékek felfedezésének visszhangja Magyarországon az
1850–60-as években

Készítette: Stemler Ágnes

Konzulens: Buda Attila

PPKE Kiadói szerkesztő I. évfolyam

Budapest, 2009. május 20.

„Az egyiptomi hieroglyfák megfejtése óta alig ébresztett nagyobb érdeket philológiai kérdés, mint azon ék-alakú jegyek olvasása, melyeket főleg Babülon, Ninive és Persepolis romjai közt oly nagy számmal talál a történetnyomozó” – írja Csengery Antal 1857-ben a Budapesti Szemlében, Hunfalvy Pálnak, a kor legjelentősebb és legtevékenyebb nyelvtudósának *Bábel tornya* című cikkét felvezetve.¹

A 19. század ötvenes éveitől a magyar tudományos életet is foglalkoztatni kezdték a Közel-Keleten felfedezett ékírási emlékekről szóló beszámolók, illetve megfejtési kísérletek. Ezek a leletek először csupán tudományos kuriózumot jelentettek a magyar tudósok és a nagyközönség számára, később azonban már heves viták középpontjába is kerültek. Mivel a magyar nyelv rokonságának megállapítása, a nyelvrokonsági kérdések megvitatása, sőt az önálló magyar nyelvtudomány megszületése is egybeesett ezeknek a híradásoknak a hazai elterjedésével, ezért rendkívül jól illusztrálják a korabeli tudományos állapotokat.

A kezdeti felfedezések

Az ékírás összefoglaló név, több írásfomát is jelölhet. A legrégebbi ékírási szövegek mintegy 5000 évesek, a legfiatalabbak pedig a Kr. u. 1. századból származnak. Elsőként a sumerek használták Dél-Mezopotámiában, ezt vették át később az akkádok. Az akkád nyelv – melynek dialektusa volt a babiloni és az asszír – később közvetítő nyelvvé vált, iskolákban is oktatták, és elterjesztette az ékírást Kis-Ázsiában, Szíriában, Perzsiában, sőt a diplomáciai levelezés révén Egyiptomban is.

Ékírási jeleket használt pl. az elámi nyelv,² amely sok gondot okozott az ékírás megfejtőinek, sőt a hettita,³ az örmény és az óperzsa nyelv is. Tanulmányom szempontjából elsősorban a babiloni, az elámi, illetve az óperzsa ékírásnak van jelentősége, mivel ez a három változat gyakran szerepelt közös feliratokon és a kezdeti időszakban ezek megfejtése állt a középpontban.

Az ékírási emlékek felfedezése a viszonylag fiatal óperzsa nyelvű ékiratok megtalálásával, lemásolásával és megfejtésével vette kezdetét. Az egykori Perzsia területén található ékírási emlékekről már a 15. századtól kezdve érkeztek Európába szórványos beszámolók, néhányan meg is próbálták lerajzolni az ékírási jeleket, de a megfejtésük még váratott magára.⁴

Elsőként Carsten Niebuhr (1733–1815) német kutató publikálta perzsi utazásáról hazatérve azoknak a háromnyelvű feliratoknak a szövegét, amelyeket 1765-ben az ókori perzsa főváros,

1 Budapesti Szemle, 1857, 424.

2 Ezt a nyelvet az ókori Elámban beszélték, melynek fővárosa Szúza volt, és a mai Irán területén feküdt. Nem rokonítható a ma ismert nyelvek egyikével sem. Az elámiak az iráni fennsík délnyugati részén éltek, nyelvük a Kr. e. I. évezred közepe táján kihalt. De az elámi nyelvet még akkor is használták, amikor Elám önálló állami léte már megszűnt és az elámiak beleolvadtak a perzsa birodalomba.

3 Anatóliából, a mai Törökország ázsiai részéből származó nép, amely Kr. e. 1400 és 1200 között teremtett gazdag civilizációt. A hettita indoeurópai nyelv.

4 LACZA Tihamér: *Az ókor emlékezete*. Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 2004, 29–31.

Perszeopolisz romjainál talált szobortalapzatokról másolt le.⁵ A feliratokon szereplő egyik nyelv (asszír) szójeleket használt, a másik (elámi) szótagírással, a harmadik (óperzsa) pedig egy addig ismeretlen ábécé betűivel íródott. A nyelveket csak később sikerült azonosítani.

Az óperzsa ékírás megfejtése Georg Friedrich Grotefend (1775–1853), göttingeni gimnáziumi tanár nevéhez fűződik. Ezt a fajta ékírást a Kr. e. 6–4. században használták, emlékei II. (Nagy) Kürosz (Kr. e. 576–529) és utódai I. Dareiosz (Kr. e. 522–486) és I. Xerxész (Kr. e. 485–465), az Akhaimenida-dinasztia idejéből származnak, ezért is utalnak rá a 19. századi források gyakran „akhaimenida ékírásként”.

Grotefend először csak néhány betűt fejtett meg a feliratokból az ismétlődő királynevek segítségével, így az ékírás mintegy tíz jelét értelmezte helyesen. Az első megfejtett, összefüggő szöveg a következő volt: „Xerxész, a nagy király, a királyok királya, / Dareiosz királynak a fia, az Akhaimenida.”⁶ Tanulmányát 1802-ben terjesztette a Göttingeni Tudós Társaság elé, ám csupán részleteket közöltek belőle, a teljes munka csak 1893-ban jelent meg.⁷

A teljes megfejtéssel Henry Creswicke Rawlinson (1810–1895) állt elő, aki a perzsiai angol hadsereg tisztjeként jutott el Kurdisztánba. A régi Medea határán, a Kermansah város közelében levő behisztuni sziklán megtalálta az I. Dareiosz király győzelmét megörökítő vésett féldomborművet, amelyen egy szintén háromnyelvű felirat volt olvasható. Rawlinson élete kockáztatásával, fáradságos munkával, a szikla tetejéről kötéllel leereszkedve másolta le a 67 méteres magasságban kőbe vésett ékírásos jeleket.

⁵ Carsten NIEBUHR: *Reisebeschreibung nach Arabien und anderen umliegenden Landern*. Copenhagen, 1774–1778.

⁶ KÉKI Béla: *Az írás története. A kezdetektől a nyomdabetűig*. Bp., Vince, 2000, 26.

⁷ LACZA: i. m. 32.

A behisztuni szikla

A szöveg három oszlopba rendeződött: az első babiloni, a második elámi, a harmadik pedig óperzsa nyelvű volt, ennek az utóbbinak 1851-ben Rawlinson sikeresen lefordította 112 sorát, amit nyilvánosságra is hozott.⁸ A fordításból kiderült, hogy a feliratot I. Dareiosz vésette a sziklába annak emlékére, hogy trónra lépésekor, Kr. e. 521-ben egy év alatt 19 csatát vívott meg győzelmesen az ellene lázadókkal szemben.⁹ A megfejtést segítették a perszeopoliszi királyi palotában talált, szintén óperzsa nyelvű szövegek. Az óperzsa feliratok megfejtése az első lépést jelentette a másik két szöveg megfejtéséhez, mivel mindhárom szöveg jelentése azonos volt.

Rawlinson a másik két nyelvvvel is foglalkozott, de nem ő volt az egyetlen. Két neves kutató, Edward Hincks (1792–1866) és Jules Oppert (1825–1905) eredményeit figyelembe véve látott munkához, és megfejtette az akkádok írását is. A megfejtés sikeréhez hozzájárult az is, hogy Sir Austin Henry Layard (1817–1894) angol régész 1850-ben az iraki Kujundzsik domb alatt rejtőző Ninive város délnyugati palotájának romjai közt megtalálta Assurbanipal és Sanherib (Szennaherib) asszír király nyelvészeti és lexikográfiai agyagtábla-könyvtárát, amelyben számos, a babiloni-asszír ékírás megfejtéséhez és olvasásához szükséges segédanyagot találtak két- és háromnyelvű szöszedetek, ragozási minták formájában.

1857-ben Londonban tartózkodott négy neves asszirológus ékírászakértő: H. C. Rawlinson, William Henry Fox-Talbot (1800–1877), Edward Hincks és Jules Oppert. Edwin Norris (1795–1872), a londoni Royal Asiatic Society titkára felkérte őket, hogy fordítsák le ugyanazt a szöveget – amely I. Tiglatpileszár, asszír király uralkodásának idejéből (Kr. e. kb. 1120–1100) származott –, úgy hogy közben ne érintkezzenek egymással. Egy hónappal később a tudósok benyújtották megfejtéseiket, ezeket egy tudós bizottság vizsgálta meg. A fordítások a lényeges pontokon egyezést mutattak, bár természetesen apróbb eltérések voltak. A bizottság sikeresnek minősítette a kísérletet és így a nagyközönség is meggyőződhetett arról, hogy a tudósok tényleg el tudják olvasni az ékírásos szövegeket.

Az óperzsa után tehát az asszír-babiloni írást is sikerült megfejteni, bár ebben már több mint 400 jel szerepelt. Ám a feliratok második nyelve, az elámi, amelyben alig több mint száz jel volt, már jóval nehezebbnek feladatnak bizonyult; elolvasni viszonylag könnyen lehetett, de megérteni nehéz volt, mert nem volt rokona egyetlen ismert nyelvnek sem,¹⁰ és nem volt besorolható sem a sémi, sem az indoeurópai nyelvcsaládba. Ez a nyelv – melyet ma eláminak neveznek, s a legtöbb tudós rokontalannak tartja – a magyarhoz, illetve az urál-altaji nyelvekhez hasonlóan agglutináló jellegű, s ezért megfejtéséhez a magyar, illetve a többi finnugor, illetve török nyelvet kívánták segítségül hívni, mivel azt feltételezték, hogy az ékírásos szövegek valamely, mind ez ideig ismeretlen urál-altaji nyelvet rejtik. A nyelvet ekkor médnek, illetve szkítának nevezték. Az elámit a háromnyelvű

⁸ Georges JEAN: *Az írás, az emberiség emlékezete*. Bp., Park, 1992, 122.

⁹ KÉKI: i. m. 26.

¹⁰ L. LIPIN–A. BELOV: *Az ékírás regénye*. Ford. Borzsák István. Művelt Nép, Bp., 1955. 101.

feliratokon való elhelyezkedése után gyakran csak a titokzatos „második nyelvként” emlegették, s fontos szerepet játszott azon új elméletek gyártásában, amelyek a magyar nyelvet is érintették, hiszen a tudósok, elsősorban Norris és Oppert, urál-altaji nyelvet szeretett volna látni az ékiratokban, besorolva így az elámit a harmadik nagy nyelvcsaládba, az ural-altajiba.

Valószínűleg Norris mondta ki először 1852-ben tartott előadásában,¹¹ hogy a második nyelvet „ugornak” lehet nevezni, amely az ő szóhasználatában az ural-altaji nyelvcsaládot jelentette, magában foglalva a magyart, illetve a többi finnugor és török nyelvet is. Oppert hasonlóképpen vélekedett, szerinte az ékírást nem az asszírok találták ki, hanem a turáni népek.¹² Egyelőre méd-szkítának nevezi (*médo-scythique*) ezt a nyelvet, amely elsősorban a magyarra hasonlít, de ő is megemlíti a törököt, mongol, finn, „tatár-finn” nyelveket.

A felfedezések magyarországi visszhangja

A magyar nyelvészek egy része nagy lelkesedéssel fogadta ezeket a feltételezéseket, mivel úgy gondolták, végre előkerültek a bizonyítékok arra nézve, hogy az urál-altaji nyelvek is éppolyan dicsőséges és a régmúltba nyúló írásos emlékekkel rendelkeznek, mint az indoeurópai nyelvcsalád.

Az első híradások az 1850-es években érkeztek Magyarországra. Wenzel Gusztáv (1812–1891) az Akadémián számolt be Rawlinson felfedezéseiről,¹³ ám ő még meglehetősen szkeptikus volt velük kapcsolatban, és inkább a Horvát István-féle elméletek körébe sorolta őket. 1856-ban Télfy János (1816–1898) mutatta be Norris kutatásait a behisztuni feliratra vonatkozóan a Magyar Nyelvészet című, első magyarországi nyelvészeti szakfolyóiratban, és ő már azt is megemlíti, hogy a titokzatos második nyelv Norris véleménye szerint nem más, mint a „szittya”, amely a „tatár- vagy ugurtörzshöz” tartozik.¹⁴

A legalaposabb beszámolót azonban Hunfalvy Pál (1810–1891), a Magyar Nyelvészet alapítója adja a felfedezésekről, aki többször is foglalkozott a kérdéssel. Lelkes hangú cikket közölt a Budapesti Szemlében,¹⁵ melynek rövidebb változata a Magyar Nyelvészetben is megjelent *Az ékírás és altaji nyelvészet címmel*.¹⁶ A Budapesti Szemle szerkesztője, Csengery Antal (1822–1880)¹⁷ rövid bevezetésben vázolta az ékírási feliratok megfejtésének eddigi történetét, s ő is azon a véleményen volt, hogy az új

11 Megjelent: Edwin NORRIS: *Memoir on the Scythic Version of the Behistun Inscription*. Royal Asiatic Society, 1855, 15. 1–52.

12 A turáni elmélet a nyelvtudományban Max Müller (1823–1900) nevéhez fűződik, aki a finnugor és az altaji nyelveket egy csoportba sorolva alkotta meg a „turáni nyelvek” kategóriáját. Mivel elmélete fejlődési fokokat eltételez a különböző nyelvcsaládok között, ezért nem sokáig alkalmazták a nyelvészetben.

13 Akadémiai Értesítő 1853, 42.

14 TÉLFY János: *Altaji nyelvű ékiratok*. Magyar Nyelvészet, 1856, 334–336.

15 HUNFALVY Pál: *Bábel tornya*. Budapesti Szemle, 1857, I. köt., 424–444.

16 Magyar Nyelvészet, 1857, 313–317.

17 Csengery többször is véleményt nyilvánított a kérdésben, ő a háromnyelvű feliratok második nyelvét szintén altajinak tartja, de nem ért egyet Rawlinson elméletével, mely szerint az árja és sémi nyelvek a turáni nyelvcsalád kezdetleges formájából alakultak ki, bár Rawlinson nem feltételezett rokonságot e népek között

felfedezések nemcsak a magyar nyelv, de az egész urál-altaji nyelvcsalád múltjára nézve fontos dokumentumok.

Hunfalvy célja ezzel a cikkével elsősorban az volt, hogy bemutassa a magyar és az elámi nyelv rokonítására vonatkozó külföldi nézeteket, és ezeket értékelje is. Először Jules Oppertnek a *Journal Asiatique* 1857. február, június és augusztusi füzetében *Etudes Assyriennes* címmel megjelent tanulmányát ismerteti az ún. borszippai feliratról. Hunfalvy cikkének címe (*Bábel tornya*) annak a Borszippában (Birs-Nimrud) talált toronynak a maradványaira utal, melyről sokáig azt hitték, hogy a Bibliában is emlegetett Bábel tornya. Itt találták meg azt az agyaghordócskát, melynek feliratával Oppert is foglalkozott. Ennek alapján közli Hunfalvy magyarul a felirat fordítását, amely a toronynak a Kr. e. 7. és 6. sz. fordulóján történt újjáépítéséről számol be.

Majd részletesen foglalkozik Neils Ludvig Westergaard (1815–1844), dán tudós tanulmányával az ékírások csoportosításáról. Westergaard ötféle ékírást különböztet meg, a babilonit, az asszirt (asszúriai) és a perzsát, ez utóbbinak három fajtáját. Elsősorban az óperzsa nyelvű feliratokkal foglalkozott, I. Dariusz sírfeliratának vizsgálatakor azonban szembekerült az elámi nyelvvel, amelyről csak annyit állapított meg, hogy biztosan nem óperzsa, hanem inkább a török-mongol nyelvekhez hasonlít.

Jules Oppert, akinek elmélete nagy hatással volt a magyar nyelvészekre, a francia kormány támogatásával utazott Londonba az asszúriai emlékeket tanulmányozni. Ő is hasonlóképpen vélekedik: a sokféle ékírást eredetileg egy nép találta ki, melytől a többiek átvették. Ezt a népet ő ó-urálinak (alt-uralisch) nevezi, mellyel rokonnak tartja a médszküth (elámi) és kaszdim szküth (babiloni) népeket. Mivel ezek az írások szerinte egy ó-uráli nép képirásából fejlődtek ki, a médszküth és kaszdim-szküth nyelvű népek ennél az ó-urálinál újabbak, de rokonai. Oppert mindezeket együtt turáni népeknek, illetve nyelveknek nevezi. A magyar nyelvre nézne tehát Hunfalvy szerint a legfontosabb felfedezés a következő: „Ámde reánk nézve leghatalmasabb érdekű azon nem is várható tudósítás, hogy az Eufrát és Tigris közén az ismert történeti kor előtt áltaji nyelvfajú nép vagy népek uralkodtanak, melyek saját képirást találtak fel.”¹⁸

Hunfalvy 1859-ben így foglalta össze az ékíratos emlékek kapcsolatát a magyar nyelvvel: „Én csak annyit tudok: az ékíratokból ki akar súlni, hogy a parthusok, perzsák, és sémi uralkodók előtt a régi perzsa birodalom területén áltaji nyelvű népek nemcsak laktak, de míveltséget is fejtettek ki. De hogy ezen ott nyomokat hagyott áltaji népek és a két vagy másfél ezer évvel utóbb uralkodott parthusok közt akár rokonság akár származási viszony vagy-e? azt nem tudom, ki állította már, s mivel bizonyította be. Én legalább jelenlegi tudományom sem végével sem elejével nem férhetnék azon kérdés megítéléséhez: úgyde tudományos szegénységünknel fogva szinte nem is tudom, nálunk ki férhetne jobban hozzá. bár Mátyás Flórián úr lehetne az, ha legyőzné ellenszenvét az áltaji nyelvek iránt.”¹⁹

18 HUNFALVY Pál: *Bábel tornya*. Budapesti Szemle, 1857, 1. köt., 434.

19 HUNFALVY Pál: *Egy vogul monda*. (*Vogul nyelvtani és szótári kísérlettel*.) Magyar Akadémiai Értesítő, 1859, 297.

Az 1850-es években kibontakozott vitának még egy fontos résztvevőjét kell idéznünk. Mátyás Flórián (1818–1904) kevésbé ismert, mint fent emlegetett kortársai, bár történeti forráskiadása és kéziratok nyelv-történeti szótára²⁰ méltó helyet jelöl ki neki akadémikusaink sorában. Ő egyáltalán nem lelkesedett azért, hogy a külföldi tudósok a magyar nyelvet az ékírásos emlékek megfejtéséhez kívánják felhasználni: „Azon kitüntetés, hogy nyelvünk külföldiek által ékíratok fejtegetésére használtatik, bármily hizelgő legyen is hiúságunknak, nem igényelheti föltétlen helyeslésünket.”²¹ Mátyás Flórián egyébként akadémiai székfoglaló értekezésének jelentős részét szenteli a témának, ezzel is jelezve, hogy mennyire fontosnak tartja, hogy ne csak Hunfalvy és Csengery lelkes hangú ismertetései által ismerjék meg a tudósok az ékírások megfejtésének problémáit. Oppert és Norris megfejtési kísérleteit elítéli, mert egyrészt ezek a tudósok nem tudnak annyira magyarul, hogy komolyan lehetne venni kísérleteiket, másrészt viszont azt sem nézi jó szemmel, hogy a magyar nyelvet gondolkodás nélkül az urál-altaji nyelvek közé sorolják. Persze az ő ellenkezésének megvolt az oka, ugyanis Mátyás Flórián az ún. filozófiai (bölcseleti) nyelvészeti iskola²² képviselőjeként nem fogadta el a finnugor (áltaji) rokonság tényét.

* * *

Az ékírásos emlékekről folyó korabeli vita több szempontból is tanulságos a magyar nyelv-tudomány története szempontjából. Egyrészt paradoxonnak tűnhet, hogy Hunfalvy Pál, akit nyelv-tudomány-történetünk a történeti-összehasonlító nyelvészet úttörőjének tekint, ennyire lelkesen üdvözölte egy teljesen ismeretlen és megfejtetlen nyelv, illetve a finnugor nyelvek rokonságának feltételezését, és írásaival közvetve maga is hozzájárult a napjainkban sem szűnő magyar–sumer rokonság elméletének elterjedéséhez. Fontos megjegyezni azonban, hogy az 1850-es években még nem merült fel a sumér nyelv magyar (urál-altaji) rokonságának kérdése, de miután a többi ékírásos nyelv megfejtésének kezdeti próbálkozásai ebbe az irányba is kiterjedtek, ez a későbbiekben már természetszerűleg vont maga után az ilyen irányú kísérleteket is. Mátyás Flórián, akit viszont a nyelv-tudomány-történet, ha egyáltalán számon tart, akkor a finnugor rokonság megszállott ellenfeleként emleget, nem próbálta „hasonlításait” erre a szintén dicsőséges rokonsággal és nagy múlttal kecsegtető területre kiterjeszteni.

20 M[atthias] FLORIANUS: *Historiae Hungaricae fontes domestici*. 1–4., Pécs–Leipzig–Budapest, 1881–1885. MÁTYÁS FLÓRIÁN: *Magyar nyelv-történeti szótár-(kísérlet)*. 1–3. Pest–Pécs, 1868–1871. Róla lásd: STEMLER Ágnes: *Nyelvrokonság és nyelv-történet. Mátyás Flórián nyelv-tudományi munkássága*. Budapest, OSZK–Gondolat, 2004.

21 MÁTYÁS FLÓRIÁN: *A hasonlító nyelvészettről tekintettel a magyar nyelv ékíratok fontosságára*. Magyar Akadémiai Értesítő, 1859, 108.

22 A bölcseleti iskola legfontosabb alkotása a Czuczor Gergely és Fogarasi János által szerkesztett nagyszótár: *A magyar nyelv szótára*, amely 1862 és 1874 között jelent meg hat kötetben. Az iskola képviselői szembehelyezkedtek Hunfalvyval a nyelvrokonság kérdésében, szerintük ugyanis csak a megfelelő számú „hasonlat” (szövegyezés) esetén mondható ki rokonság, ehhez azonban több nyelvvél is kell próbálkozni, nem szűkíthető le a kutatás az altaji (finnugor) nyelvekre. E nyelvészeti iskola alapos elemzésével azonban még adós a magyar nyelv-tudomány-történet. Fontos próbálkozásnak tekinthető e tárgyban: NÉMETH Renáta: *A XIX. századi nyelvbölcselet és A magyar nyelv szótárának etimológiai elvei*. Budapest, 2007, ELTE Egyetemi doktori értekezés.

Másrészt azért is érdemes vizsgálni az ékírást emlékek felfedezésének korai magyarországi reakcióit, mert Komoróczy Géza összefoglaló monográfiájában²³ szándékosan nem tér ki ezekre a korai ismertetésekre, csak az 1870-es évektől foglalja össze a magyarországi nézeteket. Viszont a sumer–magyar rokonítás későbbi rendkívüli népszerűségét magyarázhatja az a tény is, hogy nem a sumer volt az első ékírást nyelv, amelyet a magyarral kapcsolatba hoztak, és így ezek az előzmények alapot adhattak a későbbi „kutatók” számára, ahhoz, hogy ennyire korai forrásokra is hivatkozzanak.²⁴

²³ KOMORÓCZY Géza: *Sumer és magyar?* Budapest, Magvető, 1976, 13.

²⁴ Vö. pl. ÉRDY Miklós: *The Sumerian, Ural-Altai Magyar Relationship. A History of Research. Part I. The 19th Century.* New York, Gilgames, 1974.